

В.З. Дебенко

КАЗАНСЬКЕ ХАНСТВО В ІМПЕРСЬКИХ ПЛАНАХ МОСКОВСЬКОГО УРЯДУ КІНЦЯ XV-XVI ст.

Зовнішньополітична діяльність московських правителів кінця XV-XVI ст. в більшості наукових праць представляється прогресивною і такою, що відповідала “національним інтересам росіян” і давнім сподіванням приєднаних народів. В її основу покладено думку про беззастережно позитивне значення територіального зростання Московської держави, а згодом Росії. Ще в недалекому минулому офіційна схема “приєднання або возз’єднання” настільки довго насаджувалась і з часом набула такого поширення, що вплинула на формування відповідного стереотипу в поглядах не лише професійних істориків. На її ідеологічному догматизмі було виховане не одне покоління росіян та інших підданих Російської імперії і громадян колишнього Радянського Союзу.

Проведений нами аналіз на підставі архівних документів, монографічної літератури, новітніх публікацій російських та українських вчених спростовує це твердження і доводить протилежне. Реконструкція реальної картини взаємовідносин Московії з населенням новопідкорених земель, урядовими колами сусідніх країн свідчить про розвиток імперських тенденцій, які стали основою державної політики московських правлячих кіл. Ними обґрунтовувалась ідея пріоритету самодержавної влади над народним волевиявленням, визнавалась неминучість етнічних конфліктів та встановлення авторитарної системи управління задля втілення в життя міфу “богообраності” московських правителів, їх держави та історичної місії російського народу.

Під впливом вкорінення таких світоглядних стереотипів у свідомість москвитів основою зовнішньополітичного курсу Москви стала експансіоністська територіальна концепція розширення кордонів.

Урядові кола Московії вважали однією з її ключових ланок вирішення “татарського питання”. Вони виходили з переконань, що феодалні суперечності є причиною внутрішньої слабкості Кримського, Казанського та Астраханського ханств. З цією метою ними ініціювались та підтримувались міжкланові сутички у татарських державах. Зміст імперської програми щодо поволзьких народів розглядався Московією у двох вимірах. Перший з них був пов’язаний із створенням залежних від великого князівства Московського держав. Другий аспект полягав у примусовій християнізації ісламського населення та запровадженні централізованої адміністративної системи управління. У перспективі

йшлося про політичну та релігійну переорієнтацію татарської аристократії.

Для успішної реалізації імперської доктрини московськими правителями проводилась політика матеріальної підтримки та надання військової допомоги, яку одержували представники феодалної верхівки суміжних мусульманських країн, які були претендентами на ханську владу. Так, виникненню плану підкорення Казанського ханства передувало втручання у його внутрішні справи. Прикриваючись гаслами захисту династичних прав царевича Касима, Московією в 1467-1469 рр. було організовано чотири військових походи на Казань [4, с.152-157]. У випадку успіху цієї акції Іван III отримував змогу створити васальнозалежну державу. Її внутрішньополітичне життя повністю б підпорядковувалось інтересам Московії. Однак напади московитів було відбито. Політичного ефекту, на який сподівався великий князь, досягнуто не було.

Не заглиблюючись більше у питання московсько-казанських відносин 1467-1469 рр., визнаємо слушною думку відомого російського історика С. М. Соловйова. Він вперше звернув увагу на те, що спустошення території Казанського ханства викликало адекватні дії з боку татар [15, с.1416]. Вважаємо, що організація військових експедицій Московією поза межами етнічних руських земель наклала значний відбиток на вироблення експансіоністської програми московського уряду стосовно татарських держав.

Ця думка знаходить своє підтвердження у провокуванні Московією політичної конфронтації з Казанським ханством у 80-х роках XV ст. Посилення свого впливу на суспільно-політичний розвиток Казані правлячими колами Московської держави розглядалось виключно з позиції використання військової сили. Маніпулюючи міжклановими династичними сутичками, Іван III почергово підтримував претендентів на ханський престол Алегама та Мухамед-Еміна. Спровокована великим князем міжусобна, а фактично громадянська війна 1483-1487 рр., активна участь в ній московських військ продемонстрували дійсні мотиви політичної еліти Москви. Незалежна позиція Алегама, підтримка його дій населенням Казанського ханства у боротьбі з промосковським угрупованням Мухамед-Еміна були використані Московією для завоювання у 1487 р. Казані. Ханом московська влада призначила Мухамед-Еміна [9, с.95-96]. Активних учасників антимосковської партії було страчено [4, с.217]. Алегама відправлено на заслання у Вологду, його найближчих родичів силоміць переселено в Карголом на Білоозеро [3, с.238; 9, с.217].

Проте політичний союз між Іваном III та Мухамед-Еміном виявився нерівноправним та суперечливим. Дослідження даного питання, на наш погляд, безпосередньо пов'язане зі встановленням факту васальної залежності Казанського ханства від Московської держави. Нав'язаний великим князем татарському хану з позиції сили протекторат виключав будь-яку самостійність дій останнього. Справжні наміри московських політиків, які тільки прикривались гаслами добросусідства, досить вдало показав радянський вчений К. В. Базилевич. На його думку, вони полягали:

1) у виконанні Мухамед-Еміном всіх розпоряджень Івана III, контролю з боку Московської держави підлягало навіть особисте життя казанського хана;

2) інтересам Московії підпорядковувались збройні сили ханства, казанські татари брали активну участь у московсько-литовських війнах;

3) Москві були підконтрольні міжнародні зв'язки Казані, тільки з її санкції відбувався обмін посольствами та дипломатичною поштою ханства із сусідніми країнами [10, с. 205, 400].

Імперська політика московських урядових кіл виключала можливість конструктивного співробітництва між казанськими татарами та московитами в їх боротьбі із спільними ворогами. Методичне зростання політичного тиску великокнязівської адміністрації на Мухамед-Еміна викликало в нього приховану ненависть. Нерозважливість дій московської влади тільки згуртовувала і мобілізувала татарське населення в його намірах відновити незалежність своєї країни. Повстання 1495-1496 рр. було однією з перших спроб скинення московського диктату [16, с. 18-667]. Однак воно зазнало невдачі.

На казанський трон за підтримки великокняжого війська було посаджено у 1496 р. Абдул-Латифа, рідного брата Мухамед-Еміна. Він з дитячих років жив у великому Московському князівстві [7, с. 240, 251]. Його лояльність до Москви в Івана III не викликала жодних сумнівів. Проте Абдул-Латиф після переїзду в Казань зайняв антимосковську позицію. В 1502 р. згідно з наказом великого князя він був усунутий від влади і відправлений на заслання [7, с. 557; 12, с. 189]. Згодом за розпорядженням Василя III його отруїли [13, с. 213-214]. В тому ж таки 1502 р. казанським ханом Іван III призначив "перевихованого" Мухамед-Еміна.

Однак грубе втручання у внутрішні справи Казані консолідувало татарське суспільство. В 1505 р. Мухамед-Емін відмовився виконувати вимоги московського уряду [5, с. 338]. Щоб попередити можливу

експансію московитів, казанські татари напали на Нижній Новгород та Муром [2, с. 535]. Необхідно відзначити, що починаючи з цієї події відбувається різке ускладнення московсько-татарських відносин. Воно вилилось у майже півстолітнє безкомпромісне військово-політичне протистояння.

Методи реалізації імперської доктрини, спрямованої на підкорення поволзьких народів не зазнали жодних змін за правління Василя III. Ініційоване промосковською партією, після смерті у 1519 р. Мухамед-Еміна прохання прислати нового царя було радо зустрінуте великим князем. Новим казанським ханом став кандидат Василя III Шигалей [6, с. 144]. Відновлення протекторату Москви над Казанню, відверте ігнорування інтересів ханства ставлеником Кремля викликало нове зростання напруженості на південно-східних кордонах Московії.

Політичний курс Шигалея викликав у 1521 р. повстання казанських татар. Його керівники звернулись по допомогу до кримського хана, васала турецького султана [8, с. 678]. Розрив Кримом мирних відносин з великим Московським князівством засвідчив те, що "казанське питання" набуло міжнародного характеру. Кримсько-казанський похід 1521 р. на московські землі застав зненацька керівництво країни. Панічна втеча з Москви Василя III, двотижнева облога столиці, жадливі спустошення та руйнування, взяття в полон значної частини цивільного населення стали наглядною ілюстрацією наслідків загарбницької політики Московської держави.

На нашу думку, слід звернути увагу на те, що на середину XVI ст. імперська ідеологія Москви стала основою її зовнішньополітичного курсу. Вона набувала традиційно агресивного характеру. Насамперед це знайшло своє відображення у спробах Василя III відновити васальну залежність Казані шляхом військової агресії, величезних матеріальних витрат та людських жертв. Такі дії московського уряду перекреслювали будь-які надії на мирне врегулювання конфліктогенних питань та розвитку дружніх відносин з прикордонними державами. Свідченням цього є успадкування основних принципів експансіоністської східної політики Іваном IV. Втручання у внутрішньополітичне життя мусульманських народів було характерною рисою його правління. Московські правлячі кола в 1548 р. і 1550 р. підтримували спровоковані акції непокори прокремлівськи налаштованої частини казанської аристократії, очолювані їх маріонеткою Шигалесем [17, с. 116].

Підкорення в 1552 р. Казані й Астрахані в 1556 р. стало кульмінацією загарбницької політики Івана IV та його попередників на Сході.

Зазначимо, що війнам проти татарських держав Поволжя уряд і церква намагались надати характеру захисту християн, священної боротьби проти "басурманства". У завойованих землях з самого початку широко практикувалась насильницька християнізація місцевого населення, свавільна роздача московським дворянам "за службу цареві" відібраних у татар земельних наділів [14, с. 174-176].

Брутальні дії царських урядовців викликали велике повстання поволжських народів 1553-1555 рр. Після його придушення, з метою запобігти новим вибухам незадоволення політикою московської влади відбулась депортація корінних жителів Казанського ханства у внутрішні райони Московії. Там вони перебували під пильним наглядом місцевої адміністрації. Без її дозволу татарам заборонялось вільно пересуватись. Також вона повинна була стежити за дотриманням "новохрещеними казанцями" християнських обрядів [1, с. 149].

Аналіз діяльності урядових кіл Московської держави показав, що в основних моментах вона збігалась з принципами ідеологічної концепції, яку започаткувало і послідовно реалізовувало іосифлянське крило православної церкви. Ініціатива іосифлян у "захисті православ'я", підтримки війн з іновірцями-мусульманами трансформувалась в один з факторів офіційної доктрини Москви.

Ми погоджуємося з твердженням російського дослідника І.Б.Муслімова, що програма боротьби з ісламськими країнами виникла в церковному середовищі. Вищі духовні ієрархи країни санкціонували завойовницькі плани московських правителів, що суттєво вплинуло на формування зовнішньополітичних орієнтирів Московії [18, с.622-623]. Однак, на наш погляд, крім релігійного чинника, важливими аспектами експансії московитів на Схід були:

1) встановлення контролю над течією Волги – стратегічно важливої торгово-транспортної артерії;

2) включення до складу великого князівства Московського татарських ханств відкривало можливість для майбутніх завоювань, зокрема Сибіру, Кавказу, Середньої Азії;

3) завоювання Казані та Астрахані давало змогу московському уряду задовільнити матеріальні потреби дворян шляхом експропріації земельних угідь у місцевого населення;

4) приєднання Поволжя сприяло утвердженню переконань московської панівної верхівки у власній військовій могутності, зростанню її імперських амбіцій.

У нас викликає заперечення теза академіка М.М.Тіхомірова про те, що підкорення Російською державою поволзьких народів мало для них

виключно прогресивне значення. Розглядаючи на прикладі Чуваші процес її приєднання до Москви, він прийшов, як нам видається, до суперечливих висновків. З одного боку ним акцентується увага на важкому становищі чувашського населення під владою казанських ханів. Водночас визнається встановлення “важкого колоніального гніту російського царизму”, який “душив чувашів” та інші народи Росії [19, с.91, 115].

Ми також не підтримуємо точку зору сучасного російського вченого М.Л.Геллсера. Він вважає, що завойовницьку політику московського уряду виправдовують татарські напади, які руйнували Русь [11, с.204]. Проведений нами аналіз казансько-московських відносин не підтверджує цього факту. Вважаємо, що втручання у внутрішні справи татарських держав та спроби московськими правителями нав'язати їм васально-нозалежні стосунки стали поштовхом до військово-політичної конфронтації між Москвою та мусульманськими країнами.

Однією з особливостей імперської доктрини була тактика нейтралізації негативного ставлення аристократичної верхівки підкорених народів. Зазначимо, що для росіян етнічна приналежність визначалась не кров'ю, а вірою. Це обумовлювало те, що провідним чинником взаємовідносин московської адміністрації з ісламським населенням було пропагування християнства та асиміляція панівного прошарку. Можна погодитись з Л.І.Семенніковою, яка вважає, що приймаючи православ'я, “татарська знать ввійшла до складу еліти Московської держави і користувалась всіма правами”. Займаючи високий соціальний стан та важливі урядові посади, вона “принесла з собою ісламські стереотипи поведінки”. Вони суттєво вплинули на формування моралі та смаків елітарного стану Росії [17, с.118-119]. На наш погляд, цей фактор відіграв не останню роль в утвердженні азійських принципів самодержавної влади московських правителів.

Таким чином, важливим елементом зовнішньополітичної доктрини Московської держави була програма загарбання татарських земель Поволжя. Її реалізація призвела до вікового протистояння у вищезазначеному регіоні. Його відголоски з новою силою набули актуальності наприкінці ХХ ст. Відзначимо, що в досліджуваній нами період вирішення складних етнічних питань розглядалось Московією тільки з позиції військової сили. Політичні засоби врегулювання спірних питань російськими урядовими колами ігнорувались. Такі дії офіційної Москви провокували поневолені народи на шлях збройної боротьби, закладали підвалини майбутніх внутрішніх і зовнішніх конфліктів.

1. Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею (ДАИ). – Т.1. СПб., 1846 №39.
2. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т.4 – Л., 1925.
3. ПСРЛ. – Т.6 – СПб., 1853.
4. ПСРЛ. – Т.8 – СПб., 1859.
5. ПСРЛ. – Т.28. М.-Л., 1963.
6. ПСРЛ. – Т.30. М., 1965.
7. Сборник Русского исторического общества (РИО). – Т.41. – СПб., 1884.
8. Сб. РИО. – Т.95-СПб., 1895.
9. Устюжанский летописный свод (Архангелогородский летописец),(подгот текста К.Н.Сербина). – М.-Л., 1950.
10. Базилевич К. В. Внешняя политика русского централизованного государства вторая половина XV века – М., 1952.
11. Геллер М. Я. История Российской империи. – Т.1. – М., 1997.
12. Вельяминов-Зернов В.В.Исследования о Касимовских царях и царевичах. – Т.1. – СПб., 1863.
13. Карпов Г. Д. Отношения Московского государства к Крыму и Турции в 1508-1517 гг. – Московские университетские известия. – Т.1. – Прил. – М., 1865.
14. История СССР с древнейших времен до наших дней в двенадцати томах. – Т. II. – М., 1966.
15. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. - Кн.1. – СПб., 1889.
16. Смирнов И. И. Восточная политика Василия III //Исторические записки. – Кн.2. – М., 1948.
17. Л. И. Семенникова. Россия в мировом сообществе цивилизаций. – Брянск, 1999.
18. На стыке континентов и цивилизаций (Из опыта образования и распада империй X-XVI вв.) – М., 1996.
19. Тихомиров М. Н. Российское государство XV-XVII веков. – М., 1973.

Debenko V.

KAZAN KHANATE IN EMPIRE PLANS OF MOSCOW GOVERNMENT
SIN LATE 15-16th C

The conquest of Povolqhia of Russia played an important role in empire statements of Moscow government in this foreign policy. This research is aimed on real relations resumption between Moscow and Kasan khanate. The main attention is played to the means and methods of Russian state policy of expansion on people of Povolqhia.